

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA
ARCHEOLOGICZNEGO

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LIV

1995 - 1998

WARSZAWA 2001 VARSOVIE

Errata - ostatnie zdanie na s. 65 winno brzmieć:

W nieco większym zasięgu, między Bzurą, środkową Pilicą i Kamienną koncentrują się znaleziska dwóch innych typów zapinek, niemal nie znanych w pozostałych częściach kultury przeworskiej (Np. B. Balke 1976, s. 186nn., ryc. 15b, 31d, tabl. VII,4; B. Balke, W. Bender 1991, s. 161, tabl. XIII,3.7; M. Olędzki 1992, s. 61nn.; 1995, s. 239nn.). Chodzi tu o lokalny wariant żelaznych zapinek kapturkowych ze sprężynką ukrytą w cylindrycznym kabląkiem i szerokim grzebykiem, oraz podobne fibule bez grzebyka (Ryc. 8). Zapinki te, a szczególnie odmiana...

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LIV

Tom ten Redakcja dedykuje

Pani doc. dr hab. Teresie Węgrzynowicz

wieloletniej kierownicze Działu Epoki Brązu PMA

i redaktorze „Wiadomości Archeologicznych”

w pięćdziesięciolecie Jej pracy

w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie

Redaguje zespół: mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny),
prof. dr. hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego), mgr Radosław J. Prochowicz,
mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr. hab. Teresa Węgrzynowicz (zastępczyni redaktora naczelnego)

Tłumaczenia: Anna Kinecka
Katarzyna Czarnecka, Jacek Andrzejowski

Rysunki: J. Andrzejowski, R. Dąbrowski, W. Gawrysiak-Leszczynska, M. Jonakowski, A. Kamińska,
L. Kobylińska, G. Nowakowska, A. Potoczny, M. Różycka, K. Stanek, P. Szymański, W. Wróblewski

Fotografie: M. Andrzejowska, P. Mastalerz, A. Ring, B. Tropiło, Archiwum PMA

Redakcja techniczna: Jacek Andrzejowski

Skład i łamanie: Radosław J. Prochowicz, Jacek Andrzejowski

Rycina na okładce przedstawia kołę paciorków bursztynowych i szklanych
z Lubieszewa, pow. Nowy Dwór Gdański

WARUNKI PRENUMERATY „WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNYCH”

Państwowe Muzeum Archeologiczne prosi o składanie przez odbiorców indywidualnych oraz instytucje zamówień na **stałą dostawę „Wiadomości Archeologicznych”**. Do przesyłki PMA dołączy fakturę z aktualną ceną detaliczną powiększoną o koszty przesyłki. Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa, tel. (22) 831 15 37. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury.

Adres redakcji:
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: pma@pma.it.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Tom (Vol.) LIV

SPIS TREŚCI

Contents

Rozprawy

Wojciech Wróblewski, Chronologia względna wczesnośredniowiecznych grodzisk środkowego i dolnego biegu Liwca. Próba analizy w świetle badań geologiczno-geomorfologicznych Relative chronology of early medieval earthworks on the Middle and Lower Liwiec (eastern Poland). Insights from the study of the region's geology and geomorphology	3
--	---

Konferencja

Jacek Andrzejowski, Konferencja <i>Kultura wielbarska a wschodnia strefa kultury przeworskiej</i>	23
Teresa Dąbrowska, Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim Eastern territories of the Przeworsk Culture in the Late Pre-Roman Period	25
Ewa Bokinić, Uwagi na temat powiązań kultury oksywskiej z kręgiem jastorfskim i Europą Północną w świetle materiałów z cmentarzyska w Podwiesku, stanowisko 2, pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie Some remarks on the connections of the Oksywie Culture with the Jastorf and the Nordic Cultures in the light of materials from the cemetery at Podwiesk site 2, on the Lower Vistula	37
Wojciech Mazurek, Materiały typu jastorfskiego ze stanowiska 5 w Wytycznie, gm. Urszulin, woj. lubelskie Finds of the Jastorf type from Wytyczno site 5, in Eastern Poland	49
Jacek Andrzejowski, Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji The Eastern Zone of the Przeworsk Culture – an attempt at definition	59
Katarzyna Czarnecka, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. mazowieckie A cemetery of the Przeworsk Culture at Oblin, on the Middle Vistula	89
Katarzyna Rusin, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. podlaskie A cemetery of the Przeworsk Culture at Niemirów, in Podlasie	101
Andrzej Kokowski, Ramy chronologiczne osadnictwa kultury przeworskiej w południowo-wschodniej Polsce Chronological frames of the Przeworsk Culture in the south east of Poland	109
Wojciech Nowakowski, Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim <i>Barbaricum</i> Iron cross-bow tendril brooches in the European <i>Barbaricum</i>	129
Ewa Bokinić, Wojciech Sosnowski, Wstępne wyniki badań cmentarzyska kultury wielbarskiej w Linowie, gm. Świecie n/Osą, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 6 A cemetery of the Wielbark Culture at Linowo, gm. Świecie nad Osą, woj. kujawsko-pomorskie, site 6. Preliminary report	147

Dyskusja	153
----------	-----

Odkrycia	157
----------	-----

Kronika	197
---------	-----

Wykaz skrótów	205
---------------	-----

Niniejszy tom został opracowany i przygotowany do druku w czasie, gdy dyrektorem PMA i redaktorem naczelnym „Wiadomości Archeologicznych” był dr Jan Jaskanis.

dr Wojciech Brzeziński
dyrektor Państwowego Muzeum
Archeologicznego w Warszawie

OD REDAKCJI

Niemal wszystkie artykuły zamieszczone tomie LIV „Wiadomości Archeologicznych” napisane zostały przed wejściem w życie w Polsce reformy administracyjnej, tj. przed 1 stycznia 1999 roku. Redakcja wprowadziła w tych tekstach odpowiednie, w miarę możliwości dokładne zmiany, zatem wszystkie cytowane w tym tomie oznaczenia (gminy, powiaty i województwa) odnoszą się do obecnego podziału administracyjnego kraju.

Począwszy od tomu LIII Redakcja ujednoliciła zasady polskiej transliteracji tekstów pisanych cyrylicą, zgodnie z regułami stosowanymi w Bibliotece Narodowej (PN 83/N-01201 z dnia 1 lipca 1984 r.)

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” prosi Autorów o dostarczanie tekstów na dyskietkach lub dyskach CD w edytorach Microsoft Word lub Word Perfect w postaci niesformatowanej (z wyjątkiem znaków tabulacji, wyśrodkowania, kursywy i pogrubienia). Dyskietce powinien towarzyszyć jeden egzemplarz wydruku, sformatowanego w sposób odpowiadający znormalizowanej stronie maszynopisu. Ilustracje mogą być nadal przygotowywane metodami tradycyjnymi lub dostarczane na dyskietkach w postaci plików TIFF w rozdzielczości 600 pt/cal. Procedura ta ułatwi szybsze przygotowywanie prac do druku w tradycyjnej dla „Wiadomości Archeologicznych” formie edytorskiej.

dr Wojciech Brzeziński
redaktor naczelny

TERESA DĄBROWSKA

WSCHODNIE TERENY KULTURY PRZEWORSKIEJ W MŁODSZYM OKRESIE PRZEDRZYMSKIM

EASTERN TERRITORIES OF THE PRZEWORSK CULTURE IN THE LATE PRE-ROMAN PERIOD

Polska wschodnia to nie tylko tereny kultury przeworskiej, ale także obszary pogranicza o nadal niejasnych układach kulturowych. Dlatego też niniejsze uwagi dalekie być muszą od pełnego zarysu historii tych ziem, mimo że ostatnie lata przyniosły wiele nowych materiałów, w tym także mało oczekiwane znaleziska ceramiki o cechach jastorfskich (T. Dąbrowska 1994). Choć nie pora jeszcze na szczegółowe podsumowania, chciałabym zwrócić uwagę na kilka spraw, które w świetle ostatnio pozyskiwanych źródeł wymagają nieco innej oceny sytuacji kulturowej.

Próby datowania końca kultury grobów kloszowych (T. Dąbrowska 1977) są, mimo przeprowadzonych ostatnio przez M. Andrzejowską (1995) dogłębnych studiów nad chronologią względną tej kultury, nadal niezadowolające. Wynika to przede wszystkim z braku możliwości powiązania materiałów kloszowych z Mazowsza i Podlasia z chronologią interregionalną (M. Andrzejowska 1995, s. 136–137). Tak więc tylko na podstawie analizy najwcześniejszych materiałów przeworskich można domniemywać, że kultury te zapewne istniały jakiś czas obok siebie (T. Dąbrowska 1970). Groby z Żerania i ze Starych Koczargów (M. Andrzejowska, J. Andrzejowski 1997) mogą wskazywać, że w ostatniej fazie użytkowania cmentarzysk kloszowych sporadycznie grzebano na nich zmarłych już zgodnie z nowym rytuałem (z bronią i z ozdobami).

Tymczasem liczniej znajdowane, dobrze datowane zabytki pochodzenia lateńskiego pewnie związane z kulturą pomorską to fibule typu duchcowskiego z LT B (R. Wołagiewicz 1979, ryc. 13; M. B. Shchukin 1989, s. 63 n.). Ich zasięg ograniczony do terenów wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy wskazuje wyraźnie

na kierunek, z którego napływały (Z. Woźniak 1995, s. 203–206, ryc. 3). Większość fibul typu duchcowskiego pochodzi z LT B₁, ale spotyka się też okazy późniejsze z Jaszczowa, woj. lubelskie i Rembielina, woj. mazowieckie, datowane na LT B₂ (Z. Woźniak 1995, s. 206, ryc. 5f, 6e). Choć badacze są na ogół zgodni, że zapinki duchcowskie wyznaczają schyłkową fazę kultury pomorskiej, to w świetle znalezisk fibul o konstrukcji środkowolateńskiej z LT C₁ z trudnych do kulturowego określenia zespołów oraz ze znalezisk luźnych, dopuszczać można, że kultura ta (może w formie niewielkich enklaw) przetrwała aż do czasów tworzenia się nowych układów kulturowych związanych z pojawieniem się kultury przeworskiej. Ponieważ długotrwałe cmentarzyska przeworskie zakładane były na wschodzie przy końcu fazy A₁ lub na początku fazy A₂, stabilizacja związana z upowszechnieniem nowych układów kulturowych byłaby tu późniejsza niż w Polsce zachodniej, gdzie wyznaczniki fazy A₁ są częściej spotykane. Na terenach wschodnich brakuje przede wszystkim najwcześniejszych form broni (T. Dąbrowska 1988a, mapy 3 i 5), choć wymienić tu trzeba nie uwzględniany w dotychczasowych opracowaniach grot z Tuchlina w woj. mazowieckim (Ł. Okuliczowa 1965, s. 387, przypis 35). Jest to niespotykane długi, mierzący aż 65 cm egzemplarz o laurowatym liściu i krótkiej tulejce (Ryc. 1) pochodzący z grobu, w którym odkryto umbo (obecnie zaginionie) i naczynie. Na obiekt ten natrafiono przypadkowo już po zakończeniu prac wykopaliskowych na tym stanowisku.

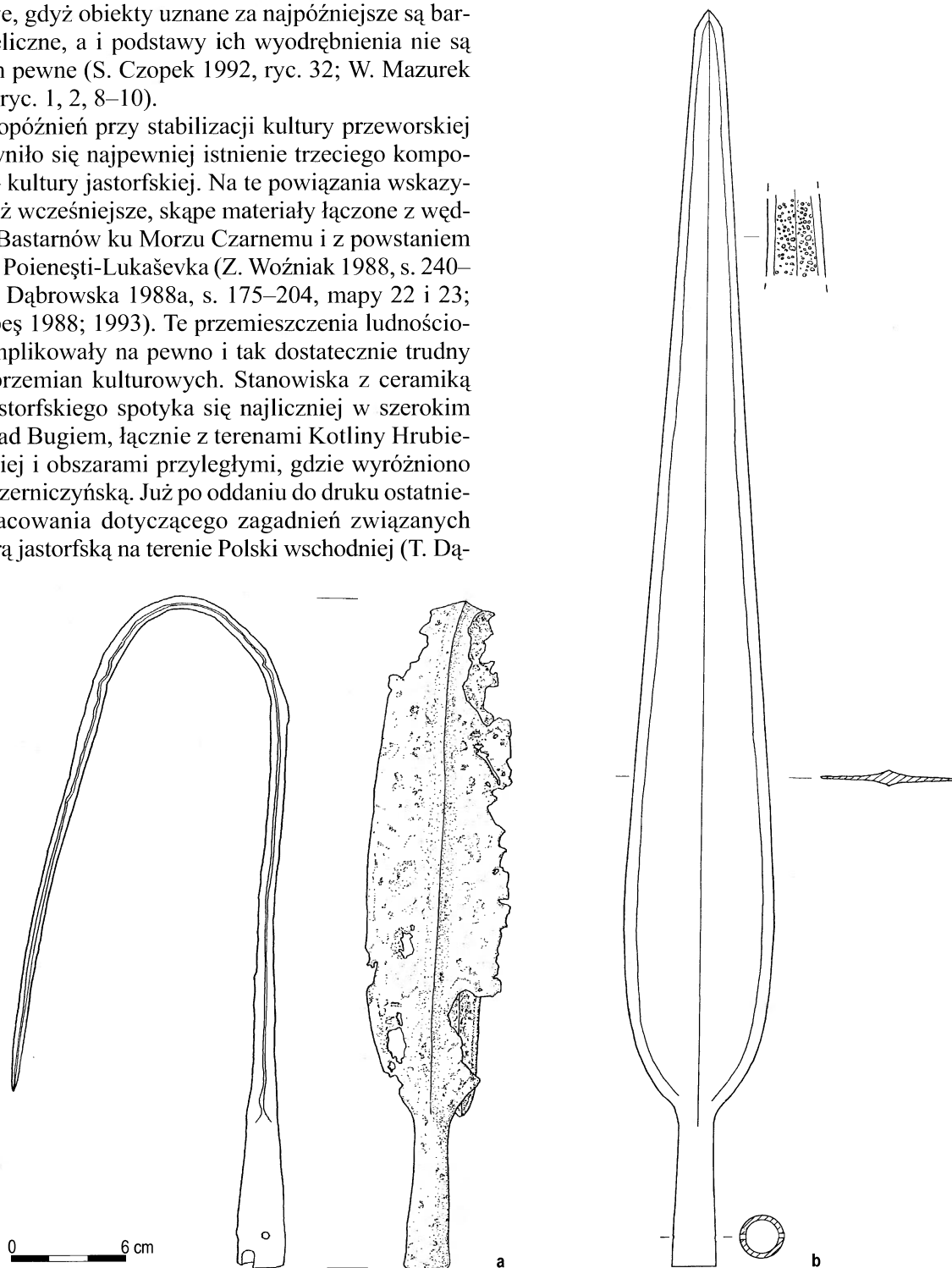
Kultura przeworska musiała się zatem rozwijać na terenach przynajmniej częściowo zasiedlonych przez ludność kultury grobów kloszowych. Na wschodnim

Mazowszu i Podlasiu zasięg stanowisk tej kultury zbieżny jest ze skupiskami przeworskimi z młodszego okresu przedrzymskiego (S. Czopek 1992, ryc. 2). Już jednak na Lubelszczyźnie, skąd pochodzą dość liczne materiały kultury pomorskiej, wczesne osadnictwo kultury przeworskiej było tak bardzo nikłe, że trudno mówić o jakichkolwiek zbieżnościach lub ich braku. Powyższe porównania mogą być dodatkowo obciążone poważnymi błędami, wynikającymi z analizy map uwzględniających wszystkie stanowiska kultury pomorskiej, niezależnie od ich datowania. Niestety, inne postępowanie nie jest możliwe, gdyż obiekty uznane za najpóźniejsze są bardzo nieliczne, a i podstawy ich wyodrębnienia nie są całkiem pewne (S. Czopek 1992, ryc. 32; W. Mazurek 1995a, ryc. 1, 2, 8–10).

Do opóźnień przy stabilizacji kultury przeworskiej przyczyniło się najpewniej istnienie trzeciego komponentu – kultury jastorfskiej. Na te powiązania wskazywały już wcześniejsze, skąpe materiały łączone z wędrówką Bastarnów ku Morzu Czarnemu i z powstaniem kultury Poienęsti-Lukaševka (Z. Woźniak 1988, s. 240–242; T. Dąbrowska 1988a, s. 175–204, mapy 22 i 23; M. Babeş 1988; 1993). Te przemieszczenia ludnościowe komplikowały na pewno i tak dostatecznie trudny okres przemian kulturowych. Stanowiska z ceramiką typu jastorfskiego spotyka się najliczniej w szerokim pasie nad Bugiem, łącznie z terenami Kotliny Hrubieszowskiej i obszarami przyległymi, gdzie wyróżniono grupę czerniczyńską. Już po oddaniu do druku ostatniego opracowania dotyczącego zagadnień związanych z kulturą jastorfską na terenie Polski wschodniej (T. Dą-

browska 1994) napłynęły nowe, interesujące materiały (W. Mazurek 1995b); ukazało się też pierwsze, pełne opracowanie materiałów grupy czerniczyńskiej (S. Czopek 1991; 1992).

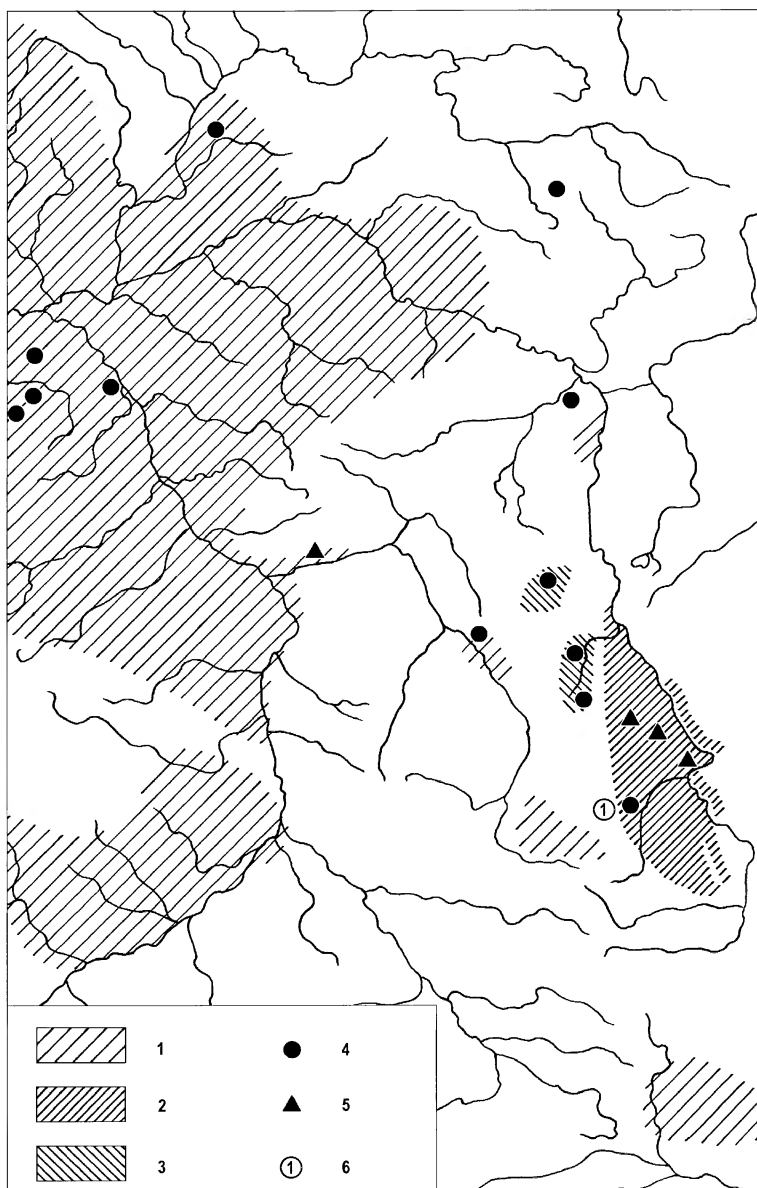
Materiały zaliczone do tej grupy są bardzo ubogie. Pochodzą one z zaledwie sześciu badanych sondażowo osad i ze stanowisk rozpoznanych tylko powierzchniowo. Z moich wyliczeń wynika, że do czasu pozyskania nieco większych serii materiałów z nowszych badań, przy wydzielaniu tej grupy można było poddać analizie zaledwie 1045 ułamków ceramiki, z których udało się

Ryc. 1. Tuchlin, pow. Wyszaków. Grot żelazny (a) i jego rekonstrukcja (b)

zrekonstruować 24 fragmentarycznie zachowane naczynia. Kolejnych paręset (około 700) mniej charakterystycznych fragmentów zebrano z dalszych 50 stanowisk – określonych jako obiekty o *mniej wartości poznawczej* (S. Czopek 1991, s. 71). Utrudniało to, jeśli nie uniemożliwiało, klasyfikację kulturową większości obiektów, a już na pewno ich dokładną ocenę chronologiczną. Rysowały się jednak w tych materiałach jakieś mgliste możliwości ich podziału na fazę wcześniejszą i późniejszą, głównie na podstawie obecności lub braku na obiektach nielicznej domieszki ceramiki z brzegami facetowanymi na modłę przeworską lub jastorfską. Na temat podstaw wydzielania grupy czerniczyńskiej wypowiadałam się już niejednokrotnie. Początkowo zaliczyłam ją z wahaniem do kultury przeworskiej (T. Dąbrowska 1988a, s. 200 n.), właśnie na podstawie owych nielicznych fragmentów naczyń przeworskich, mimo że większość ułamków znajdowała odpowiedniki w szeroko pojętej kulturze jastorfskiej i zarubinieckiej (T. Dąbrowska 1988a, s. 196–200; K. V. Kasparova 1992, s. 297–300). Dopiero później, po porównaniu ich z materiałami spoza Kotliny Hrubieszowskiej, określiłam je jako należące do świata jastorfskiego (T. Dąbrowska 1994).

Nowe znaleziska nawiązujące do kultury jastorfskiej pochodzą z terenów znacznie rozleglejszych niż Kotlina Hrubieszowska (por. T. Dąbrowska 1994, mapa). Daleka jestem od proponowania niepotrzebnych zmian wprowadzonego już do literatury nazewnictwa, ale pojęcie grupy kojarzy się przede wszystkim ze ściśle określonym terenem. Tymczasem ceramika typu jastorfskiego, bliska późnej ceramice czerniczyńskiej, pochodzi z bardzo rozległych ziem położonych wzdłuż Wisły i Bugu (Ryc. 2) oraz znad górnego Dniestru, sięgając po rejon ściśłego osadnictwa kultury Poienestî-Lukaševka (M. Babeş 1993, ryc. 1). Ponadto stanowisko eponimiczne nie daje przeglądu większości form, ponieważ z Czerniczyna pochodzi ceramika niewątpliwie wcześniejsza, należąca zapewne jeszcze do starszego okresu przedrzymskiego (S. Czopek 1991, s. 95, 99–102; 1992, s. 122–131). Parokrotnie wyrażałam już opinię o przedwczesnym łączeniu tych chronologicznie niejednorodnych i terytorialnie rozległych materiałów w zwartą grupę o określonym zasięgu. Przed uzyskaniem odpowiedniej ilości źródeł znacznie wygodniej byłoby mówić o określonym typie zabytków. Myślę, że odpowiednim terminem dla późnych(?) materiałów tzw. grupy czerniczyńskiej, pochodzących z młodszego okresu przedrzymskiego, wśród których spotyka się naczynia o facetowanych krawędziach, byłoby określenie *ceramika typu Werbkowice*, ponieważ to najwcześniej

Ryc. 2. Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. 1 – kultura przeworska, 2 – zasięg tzw. grupy czerniczyńskiej (wg S. Czopka 1992), 3 – zasięg nowych znalezisk ceramiki tzw. grupy czerniczyńskiej (wg W. Mazurka 1995a), 4 – stanowiska z ceramiką kultury jastorfskiej poza zasięgiem tzw. grupy czerniczyńskiej, 5 – stanowiska z materiałami kultury zarubinieckiej, 6 – Werbkowice–Kotorów, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie

badane stanowisko dostarczyło szerokiego zestawu charakterystycznych form (T. Liana, T. Piętka-Dąbrowska 1962; T. Dąbrowska, T. Liana 1963).

Trzeba dodać, że do publikowanej przeze mnie (T. Dąbrowska 1994, ryc. 8) mapy stanowisk z ceramiką jastorfską doszły już dalsze osady, z Wykowa, woj. mazowieckie (badania I. Tomaszewskiej), z Dobrynia Małego, woj. lubelskie (M. Bienia, S. Żółkowski 1994) oraz z Wytyczna, Leszczan i Czulezyc, woj. lubelskie (W. Mazurek 1995b, ryc. 2g,h, 3e–g, 7–16, 25; 1996a; 1996b; T. Mazurek, W. Mazurek 1996). Na podstawie literatury można też łączyć z kulturą jastorfską niektóre fragmenty naczyń z osad i znalezisk z okolic Wrocławia i Legnicy, ułamki pochodzące przynajmniej z dwóch grobów z Warszawy–Wilanowa (J. Marciniak 1957,

tabl. 23:4, 58:5) oraz kubek z grobu w Starych Koczargach (zob. niżej); pozostałe przypisywane tej kulturze (M. B. Ščukin 1994, s. 105), a znane mi też z autopsji trudno do niej zaliczyć. Na powiązania form ze Śląska z materiałami północnymi zwracano już dawniej uwagę (Ch. Pescheck 1939, s. 104–105, 149–150, tabl. 8:7–10).

Dzięki najnowszym odkryciom zwiększyła się także liczba innych zabytków obcych kulturze przeworskiej, a typowych dla świata jastorfskiego. Na wspomnianej już osadzie w Dobryniu Małym znaleziono fragmenty glinianych łyżeczek znanych z kultury jastorfskiej, w tym także z grupy gubińskiej (G. Domański 1975, tabl. 3n) oraz z Mołdawii (M. Babeș 1993, s. 76, tabl. 20:3–6, 21:43, 23:30, 31:6). Zwiększyła się też liczba wilków ogniowych (T. Dąbrowska 1988a, s. 186–188, ryc. 15) o nowe okazy z Leszczan(?) i Wytyczna w woj. lubelskim (W. Mazurek 1996a, tabl. 8:5,6; 1996b, s. 11, tabl. 3:5), a także o niepublikowane okazy z osady w Tomaszach, woj. mazowieckie i z osady w Haćkach, woj. podlaskie. W Tomaszach znaleziono je w warstwie kulturowej osady przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego, w Haćkach towarzyszyła im ceramika z młodszego okresu przedrzymskiego (Inf.Arch. (1989) 1993, s. 63; (1990) 1994, s. 76–77), typowa dla kultury jastorfskiej¹.

Jest rzeczą godną odnotowania, że z tego bardzo rozległego terenu położonego wzdłuż Bugu znana jest dotychczas znikoma liczba grobów. Z terenów na południe od Mazowsza i Podlasia w ogóle brak dużych cmentarzysk przeworskich (A. Kokowski 1991, s. 171–174, ryc. 84), co wskazuje na słabe zasiedlenie tego obszaru. Sytuacja ta zmienia się dopiero nad górnym Bugiem, gdzie spotyka się osady przeworskie i większe, choć nie należące przebadane cmentarzyska tej kultury (M. Śmiszko 1932). Pierwsze, najczęściej pojedyncze groby należące do kręgu jastorfskiego kultury Poienęsti-Lukaševka pojawiają się nad środkowym Dniestrem, a duże cmentarzyska (nie licząc nekropoli w Dolinjanach o nieco innym charakterze) pochodzą dopiero z międzyrzecza Seretu i Dniestru (M. Babeș 1993). Przypuszczam, że należy to tłumaczyć słabym osadnictwem tych terenów, leżących poza dobrze zasiedlonymi obszarami kultury przeworskiej i Poienęsti-Lukaševka. Mogło ono nie pozostawiać ono po sobie wyraźniejszych śladów, a znajdowanie małych obiektów sepulkralnych jest bardzo trudne. Przypuszczenie, że brak cmentarzysk wynikać może z jakiegoś nieuchwytnego archeologicznie rytuału pogrzebowego uważam za mało prawdopodobne. Przecież prawie na wszystkich obszarach kultury jastorfskiej, przeworskiej i zarubinieckiej powszechny był zwyczaj grzebania zmarłych na dużych, długotrwałych cmentarzyskach. Odmienna sytuacja panowała tylko na początku młodszego okresu przedrzymskiego w środ-

kowej części półwyspu Jutlandzkiego, gdzie przy dużej liczbie osad brakowało większych cmentarzysk² (C. J. Becker 1961; C. K. Jensen 1996). Jednak rozległe nekropole mołdawskie i besarabskie wskazują, że zwyczaj te nie były rozpowszechnione w południowo-wschodniej enklawie kultury jastorfskiej.

Trzeba więc przyjąć, że część ziem wschodniej Polski była na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego kulturowo niejednolita. Lokalne układy zależały zapewne od siły i czasu trwania różnych wpływów i powiązań. Na Mazowszu i Podlasiu kres temu zróżnicowaniu położyło intensywne osadnictwo przeworskie dobrze czytelne od fazy A₂, ale i na tych ziemiach spotyka się ceramikę kultury jastorfskiej zarówno na osadach, jak i na niektórych cmentarzyskach (Babice Stare i Stare Koczargi w woj. mazowieckim). Rozwój kultury przeworskiej położył też ostateczny kres osadnictwu kultury grobów kloszowych (T. Dąbrowska 1970). O wiele mniej jasna sytuacja panowała na Wyżynie Lubelskiej, w małym stopniu penetrowanej przez kulturę przeworską (A. Kokowski 1991, ryc. 83); wcześniej brak tu też wyraźniejszych skupisk kultury pomorskiej (S. Czopek 1992, ryc. 2). I wreszcie trzeci wyróżniający się region to wspomniane wyżej tereny między Wieprzem a Bugiem, gdzie materiały jastorfskie, bardzo trudne do dokładnego datowania, są najliczniej reprezentowane (Ryc. 2). Na podstawie ułamków naczyń przeworskich można niektóre z nich umieszczać w fazach A₁–A₂ młodszego okresu przedrzymskiego, nie precyzując czy dotyczy to czasów przed fazą A₂, czy też czasów współczesnych gęstemu osadnictwu przeworskiemu na Mazowszu i Podlasiu. Nie sposób też ustalić „wkładu ilościowego” poszczególnych kultur – należy sądzić, że był on zmienny w zależności od czasu i terenu. Być może koniec tego rozproszonego osadnictwa z elementami jastorfskimi łączyć należy dopiero z zanikiem kultury Poienęsti-Lukaševka i przerwaniem kontaktów tej ludności z jej północnymi pobratymcami.

Świadomie nie zajmuję się w tym opracowaniu pochodzącymi z tego regionu, głównie z Polesia Lubelskiego, grobami kultury zarubinieckiej, do których zaliczam też grób ze Strzelc, woj. lubelskie, uważany niekiedy za obiekt grupy czerniczyńskiej (W. Mazurek 1992, s. 258, tabl. 14:1). Zgodnie z oceną większości badaczy (por. ostatnio K. V. Kasparova 1992, s. 300) myślę, że obiekty te należy datować na czasy późniejsze od obecnie omawianych. Jest prawdopodobne, że tak jak i na Podlasiu należą one do zaawansowanego okresu wpływów rzymskich (por. ostatnio J. Andrzejowski 1994; 1995, s. 44–45). Nadal też uważam, że kultury przeworska i zarubiniecka reprezentowały, mimo swoich lateńskich wzorców, dwa odrębne i mało kontaktujące się kręgi, do których południowe impulsy – przyczyna ich powstania – docierały z zupełnie innych terenów (T. Dąbrowska 1973b, s. 270 n.; 1988a, s. 231–232; K. V. Kasparova 1981 i inni).

² Obecnie ten „nadmiar” odkrytych osad tłumaczy się błędami powstałymi przy datowaniu ceramiki (J. Martens 1996).

¹ Panu mgr. R. Prochowiczowi opracowującemu materiały z Tomaszki dziękuję za informacje na temat znalezisk z tego stanowiska. O wilku ogniowym z Haciek mówił Pan mgr D. Krasnodębski w swym referacie *Wstępne sprawozdanie z badań na osadzie z młodszego okresu przedrzymskiego w Haćkach, woj. białostockie*, wygłoszonym w czasie naszej konferencji.

Tak więc dla obszarów wschodnich kultury przeworskiej pierwszoplanową pozostaje nie tylko sprawa związków z kulturą pomorską i celtycką, ale także sprawa oceny wyraźnych na tych terenach elementów kultury jastorfskiej. Szczególnie istotne wydają się też być powiązania ze światem celtyckim wzdłuż wschodniego odgałęzienia szlaku bursztynowego. Nie umniejsza to naturalnie ścisłych związków z pozostałymi obszarami kultury przeworskiej, wyrażającymi się w jednorodności całego terenu między Odrą a Bugiem.

Wschodnie Mazowsze i zachodnie Podlasie z niewielkimi przylegającymi doń obszarami po północnej stronie środkowego Bugu zajęte zostały dość wcześnie przez zwarte osadnictwo przeworskie. Oddalona enklawa kultury przeworskiej znajdowała się też nad górnym Bugiem, a nieliczne stanowiska tej kultury spotyka się nad południkowym biegiem Bugu i Wieprza. Ślady osadnictwa przeworskiego łączącego tereny nad górnym Bugiem ze zwartym zasięgiem kultury przeworskiej w Polsce środkowej odkrywane są też ostatnio na północnych stokach Roztocza. W Kotlinie Hrubieszowskiej na podstawie materiałów ceramicznych typowych dla niezłatenizowanych lub mało złatenizowanych kultur starszego i młodszego okresu przedrzymskiego wydzielono grupę czerniczyńską, w rzeczywistości przekraczającą najpewniej południkowy bieg Bugu. Wśród tej ceramiki podobnej do kultury pomorsko-kloszowej i jastorfskiej spotyka się także niewielką domieszkę ceramiki przeworskiej. Wyróżnienia grupy czerniczyńskiej dokonano na podstawie źródeł lokalnych bez uwzględnienia podobnych materiałów, znanych nie tylko ze wschodniej Polski, lecz także z innych terenów, znacznie przekraczających obszar nowo wydzielonej grupy.

Badania ostatnich lat na cmentarzyskach z Mazowsza i Podlasia ugruntowały wysuwaną w literaturze tezę o nieco późniejszym datowaniu początków kultury przeworskiej na tych terenach (T. Dąbrowska 1973a; 1988a; 1988b; K. Godłowski 1985). Tak wczesne stanowiska jak Warszawa–Wilanów (J. Marciniak 1957) należą rzeczywiście do rzadkości. Przebadane ostatnio duże nekropole w Kamieńczuku (T. Dąbrowska 1997) czy w Oblinie, woj. mazowieckie (Inf. Arch. (1986) 1987, s. 99–100; (1987) 1988, s. 125–126; (1988) 1992, s. 80–81; (1990) 1994, s. 49), które dostarczyły ponad 300 nowych pochówków, a także i dalsze, mniejsze obiekty, takie jak Arbasy (Inf. Arch. (1989) 1993, s. 41; (1990) 1994, s. 45) czy Gródek, woj. podlaskie (Inf. Arch. (1995) 1998, s. 66), skąd pochodzi po kilkanaście grobów z młodszego okresu przedrzymskiego, nie ujawniły materiałów pewnie datowanych na fazę A₁. Warszawa–Wilanów to na pewno najwcześniej założone cmentarzysko i także najwcześniej, bo już przy końcu fazy A₃, opuszczone. Inne nekropole najczęściej trwały dłużej; jeśli chodzi o ich przeworską część, to zwykle aż po koniec wczesnego okresu wpływów rzymskich. Dotyczy to również rozległych, niestety gorzej poznanych nekropoli w Karczewcu i Starej Wsi, woj. mazowieckie (T. Dąbrowska 1972; 1973b; W. Radig 1942) oraz w Dro-

hiczynie i w Krupicach, woj. podlaskie (Z. Szmit 1921; 1923; T. Dąbrowska 1978; Inf. Arch. 1972 (1973), s. 148–150). Wszystkie zaczynają się w fazie A₂, lub bardzo niewiele wcześniej, wraz z horyzontem fibul odmiany K i późnych odmian A–B. Fibule te są tu, jak i w Polsce Środkowej, szczególnie popularne (T. Dąbrowska 1988a, mapa 4).

Mówiąc o początku cmentarzysk przeworskich muszą raz jeszcze ustosunkować się do fibul odmiany A–B uważanych często za pewne wyznaczniki fazy najwcześniejszej. Przypomnę, że część tych zapinek, a mianowicie krótkie, małe egzemplarze odpowiadające konstrukcją i kształtem wymienionemu typowi, ale różniące się wielkością i brakiem zdobień na kabłąku i nóżce trwają w kulturze przeworskiej bardzo długo. Współwystępują one z zapinkami odmiany H (Karczewiec, grób 106) i miseczkowatymi (Karczewiec, grób 160). Podobnie długo trwają pokrewne im fibule odmiany C. Nie są więc te krótkie zapinki pewnymi wyznacznikami fazy A₁, choć naturalnie niektóre egzemplarze mogą z tej fazy pochodzić. Za całkowicie pewne wyznaczniki fazy wczesnej uznać można tylko długie fibule odmiany A–B i wczesną broń (T. Dąbrowska 1988a, s. 15–19; 1988b, ryc. 8). Poza Warszawą–Wilanowem zabytki pewnie datowane na fazę A₁ pochodzą z nielicznych cmentarzysk z północnego Mazowsza: z Gołębiewa, woj. warmińsko-mazurskie, czy z Drozdowa, woj. mazowieckie (C. Engel 1935, tabl. 137; W. Bernat 1955, ryc. 12).

Z tego terenu znane są również bardzo wczesne fibule i broń lateńska, pochodzące z grobów o niejasnej przynależności kulturowej lub ze znalezisk luźnych. Ze względu na charakter wyposażenia groby te łączyć można – jak się wydaje – z najwcześniejszym osadnictwem kultury przeworskiej. Wszystkie te najwcześniejsze zabytki noszą cechy stylu LT C₁, niezależnie od tego, czy uzna się je za importy celtyckie, czy też za ich naśladownictwa.

Największe zainteresowanie budził zawsze miecz z Warszawy–Żerania, różnie chronologicznie i kulturowo oceniany (J. Rosen-Przeworska 1948, s. 233 n., ryc. 23; Z. Woźniak 1970, s. 157–158, 345; I. Tomaszewska 1997). Wydaje się, że już sam fakt wyposażenia zmarłego wojownika w broń wskazuje na przeworską lub celtycką przynależność grobu, mimo że obiekt nie dostarczył żadnych innych zabytków miejscowego pochodzenia (Z. Jakimowiczowa 1930). W pobliżu znajdowało się co prawda zniszczone cmentarzysko kultury grobów kloszowych, ale nie musi to świadczyć o związku grobu właśnie z tą kulturą. Wspomnieć trzeba, że na pobliskim zniszczonym cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Starych Koczargach, woj. mazowieckie odkryto ostatnio grób jamowy kultury przeworskiej(?) z długą fibulą odmiany A (M. Andrzejowska, J. Andrzejowski 1997, s. 93–96, ryc. 10b,c) z wczesnej fazy młodszego okresu przedrzymskiego (Ryc. 3a). Nekropola jest jednak tak zniszczona i przez to słabo poznana, że związki tego najpóźniejszego pochówku z wcześniejszym cmentarzyskiem nie są pewne. W odróżnieniu od

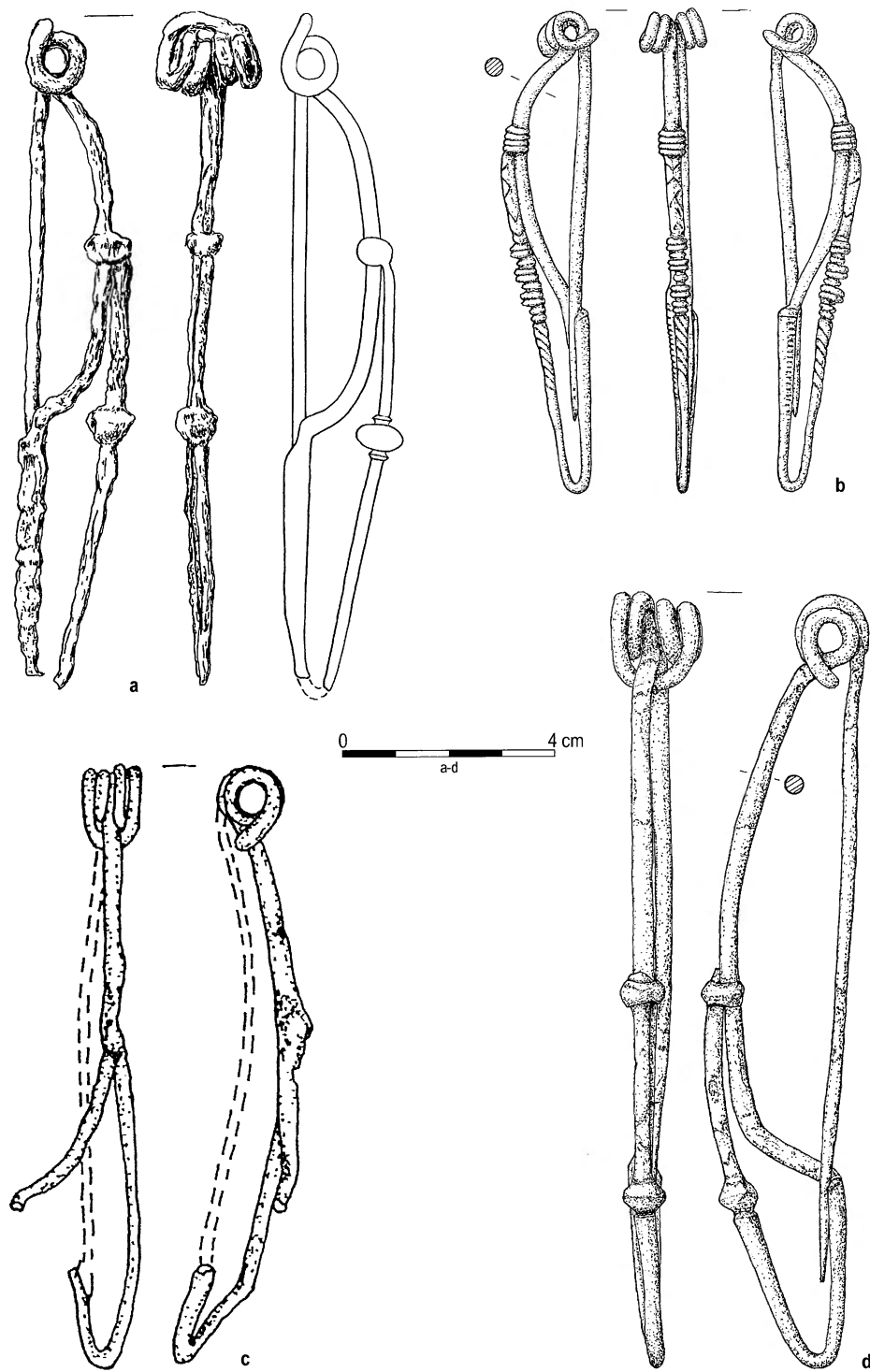
grobu z Warszawy–Żerania w pochówku z Koczargów znaleziono kubek z cechami zbliżającymi go do naczyń kultury jastorfskiej. Wyraźne nawiązania lateńskie ma też fibula znaleziona luźno w Warszawie–Dotrzymie (Ryc. 3b), także szeroko omawiana w literaturze (J. Przyborowski 1873, s. 78; T. Dąbrowska 1970, s. 282).

Kolejna wczesna fibula pochodzi z grobu jamowego z Wólki Zamkowej, woj. podlaskie (Ryc. 3d). Jest to bardzo długa, żelazna zapinka z pierścieniami na nóżce i kabłąku, o krótkiej sprężynie i dolnej cięciwie, a więc

o konstrukcji typowej dla odmian D–E wg J. Kostrzewskiego, którym powszechnie przypisuje się późniejszą pozycję chronologiczną, niż fibulom odmian A–C. Dlatego też przy analizie najwcześniejszych zabytków lateńskiej proveniencji umykała ona z pola widzenia badaczy, którzy byli na ogół wierni systemowi typologiczno-chronologicznemu J. Kostrzewskiego (1919a) i R. Hachmana (1961). Jedyną badaczką, która od dawna wskazywała na wczesne datowanie tego zabytku, a przede wszystkim na jego celtyckie pochodzenie była J. Rosen-Przeworska (1948, s. 251–252, tabl. 7:4). Podobne fibule występują

na cmentarzyskach celtyckich w Kotlinie Karpackiej w grobach z przełomu LT B/C₁ i z początków LT C (J. Bujna 1982, s. 334; typ 24). Określenie przynależności kulturowej grobu z Wólki Zamkowej jest niestety niemożliwe. Wśród luźnych materiałów z tego stanowiska (lub miejscowości) brak jest zabytków przeworskich z młodszego okresu przedrzymskiego, ale brakuje także materiałów wcześniejszych. Następną fibulę zbliżonego typu, także z dolną cięciwą, odkryto ostatnio w Koczowie, woj. lubelskie (Ryc. 3c). Została ona znaleziona na wtórnym złożu i tylko z racji usytuowania znaleziska na Polesiu Lubelskim łączy się ją z grupą czerniczyńską i datuje tradycyjnie na przełom faz A₁ i A₂ (W. Mazurek 1995b, s. 239, 260, ryc. 6a).

Mimo tych wczesnych znalezisk przyjąć należy, że kultura przeworska zajmuje w pełni tereny wschodniego Mazowsza i części Podlasia dopiero w fazie A₂. Dociera tam z rejonu nad środkową Wisłą i – być może – z północnego Mazowsza. Nad Bugiem od Drohiczyzna do granicy państwa osadnictwo zajmuje tylko północny, wysoki brzeg rzeki. Wydzielają się wówczas pierwsze wyraźne skupiska osadnicze: nad Wisłą w okolicach Warszawy, nad środkowym i dolnym Liwcem oraz nad Bugiem w okolicach Drohiczyzna. Skupisko nadwiślańskie ostatecznie zamyka od południa Wieprz, ale jego zwarty zasięg zaczyna się chyba nieco na

Ryc. 3. Zapinki żelazne. Stare Koczargi, pow. Warszawa-Zachód (a), Warszawa–Dotrzymie (b), Koczów, pow. Chełm (c), Wólka Zamkowa, pow. Siemiatycze (d)

północ od tej rzeki, a stanowiska w Masowie i Drażgowie (J. Gurba 1954; 1958; A. Kokowski 1989a; 1991, s. 25–44) mogą być związane z osadnictwem północnej Kielecczyny. Skupisko osadnicze nad Liwcem kończy się na wysokości źródeł tej rzeki. Wyżyna Lubelska jest prawie pusta poza kilkoma znaleziskami wzdłuż Wieprza. Południowy zasięg osadnictwa przeworskiego wyznaczają dopiero Pikule, woj. lubelskie (K. Garbacz 1991; 1994), oraz stanowiska leżące nad prawymi dopływami górnego Wieprza i wspomniane już znad górnego Bugu. Przypuszczano, że to najdalej na południowy-wschód wysunięte skupisko łączyły z obszarami o zwartym osadnictwie kultury przeworskiej drogi biegnące z północy wzdłuż Bugu oraz bezpośrednie połączenia zachodnie z Małopolską (M. Śmiszko 1932, s. 106–111; T. Dąbrowska 1973b, s. 180–181, mapa 3); późniejsze badania ujawniły też możliwość połączeń wzdłuż Wieprza (A. Kokowski 1991, s. 171–172, ryc. 84). Znaczenie wschodniego szlaku wydaje się mniejsze w świetle odkrytych ostatnio nad środkowym Bugiem śladów kultury jastorfskiej, jednak stanowiska przeworskie z Kostomłotów, woj. lubelskie (J. Łoski 1876, s. 73–74; J. Kosztrzewski 1919b, s. 17, 25) i Biendiugi na zachodniej Ukrainie (M. Śmiszko 1932, s. 3, tabl. 1:3) nadal mają swoją wymowę. Nowe znaleziska wskazują też na możliwości silniejszej penetracji z dobrze zasiedlonej przez kulturę przeworską Wyżyny Sandomierskiej.

Kilka słów muszę jeszcze poświęcić sprawie ewentualnej możliwości podziału fazy A₂ na dwa krótsze odcinki. Za wyznaczniki fazy środkowej młodszego okresu przedrzymskiego w kulturze przeworskiej przyjmuje się powszechnie występujące często razem fibule odmian K i H (T. Dąbrowska 1988a, s. 57, tab. 1), przy czym zapinki odmiany H występują częściej z wczesnymi formami A–C (Th. Völling 1994, tab. 2–3), co może wskazywać na ich starszą pozycję, zwłaszcza na terenach nadłabskich. Są one też starsze od licznych tam brązowych fibul odmiany G, znanych także z kultury oksywskiej, ale zupełnie obcych kulturze przeworskiej. W kulturze przeworskiej towarzyszące fibulom odmiany H zapinki odmian B–C należą na ogół do krótkich, późniejszych form (por. T. Dąbrowska 1988a, s. 20, zest. 1). Tylko wyjątkowo fibulom odmiany H towarzyszyły długie zapinki tych odmian znane z Zagórzyna, woj. wielkopolskie, i z Kruszy Zamkowej, woj. kujawsko-pomorskie (K. Dąbrowski 1970, ryc. 29:20; A. Kokowski 1989, tabl. 41/XXIX:16). Podobnie jak i gdzie indziej zapinki odmiany H nie występują w kulturze przeworskiej z fibulami odmiany M–N, co zdarza się w przypadku odmiany K. O wcześniejszej pozycji fibul odmiany H można też ewentualnie mówić na podstawie planigrafii częściowo przebadanego cmentarzyska w Błoniu, choć kruchość tych danych nie daje całkowitej pewności co do następstwa czasowego obu typów fibul (Z. Woźniak 1994, s. 130). Wynikające z analizy zespołów wrażenie o wcześniejszej pozycji fibul odmiany H może być jednak złudne z racji wyłącznego używania tych zapinek przez kobiety, a fibul odmian K i M przez osobników obu płci.

W kulturze przeworskiej zapinki odmiany K występują na całym obszarze od Odry po Bug, podczas gdy zapinki odmiany H spotyka się tylko na wschód od Prosnicy. Inne skupiska tych fibul znajdują się dopiero nad dolną Wisłą na terenie kultury oksywskiej oraz na Pomorzu Zachodnim na obszarze kultury jastorfskiej (T. Dąbrowska 1988a, mapa 4; Th. Völling 1994, mapa 2).

Szczególnie częste występowanie fibul odmiany H na wschodzie skłoniło mnie do analizy tych zasięgów w stosunku do zmiennych granic osadnictwa przeworskiego. Jest rzeczą ciekawą, że fibul tych brak całkowicie na Śląsku, skąd znane są nieliczne brązowe zapinki odmiany G tak z zespołów przeworskich, jak i z obiektów grupy gubińskiej. Fibul odmiany H brak też w zachodniej części Wielkopolski. Są to tereny, które zostały wyludnione przed końcem fazy A₂ (K. Godłowski 1978, s. 123–125, mapa 4; T. Dąbrowska 1988a, s. 75–81). Należy więc postawić pytanie, czy fibule odmiany H nie pojawiły się w kulturze przeworskiej dopiero w późniejszym stadium środkowej fazy, a więc później niż miało to miejsce na zachód od Odry, na terenach kultury jastorfskiej.

W takim przypadku wyznacznikiem początków fazy A₂ w kulturze przeworskiej byłyby używane aż do końca tej fazy, a nawet jeszcze nieco dłużej (Th. Völling 1994, s. 167), zapinki odmiany K. Z terenów kultury przeworskiej pochodzą też formy przechodnie określane jako odmiana K/M (A. Niewęgłowski, J. Okulicz 1964, s. 275; T. Dąbrowska 1973b, s. 490, 506, tabl. 46:16). Żelazne fibule odmiany H należałoby więc uznać, z racji wcześniejszego ich datowania na terenach nadłabskich, za kolejne zapożyczenie z kultury jastorfskiej, które dokonało się w czasach mniej więcej współczesnych zmianom osadniczym związanym z zanikiem grupy gubińskiej i wyludnieniem się zachodnich połaci kultury przeworskiej.

Dzięki opublikowaniu materiałów z cmentarzyska w Błoniu, woj. świętokrzyskie (R. Mycielska, Z. Woźniak 1988; Woźniak 1995, s. 132–134) można znacznie lepiej śledzić powiązania Mazowsza i Podlasia z osadnictwem Wyżyny Sandomierskiej. Bliskie związki Wyżyny Sandomierskiej z terenami zajętymi przez grupę tyniecką sprzyjały przenoszeniu wzorców lateńskich dalej na północ. Wzdłuż Wisły biegła niewątpliwie najkrótsza droga omijająca od wschodu mało przyjazne Góry Świętokrzyskie, a bardziej zachodnie powiązania poprzez niezasiedlone tereny leżące na zachód od tych gór były zapewne utrudnione.

Lepsze spojrzenie na te zagadnienia dała także monografia ziem położonych na południe od Pilicy (B. Balke 1991, s. 13–32, mapa 2). Wysunięte najdalej na południe wczesne stanowiska kultury przeworskiej sięgają bowiem Ilżanki, a u ujścia tej rzeki do Wisły nawet ją nieco przekraczają. Dotychczasową lukę wypełnia też w jakiś sposób położone na prawym brzegu Wisły cmentarzysko w Oblinie z pokaźną liczbą pochówków z młodszego okresu przedrzymskiego, nawiązujące swoim charakterem do znalezisk kieleckich³.

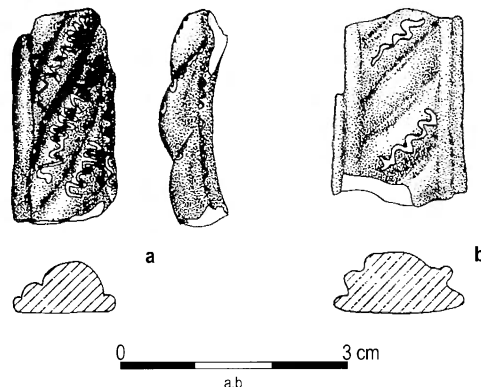
Powiązania wzdłuż wschodniego odgałęzienia szlaku bursztynowego zauważali różni badacze mówiący o importach i naśladownictwach celtyckich. Najsilniej podkreślał je w wielu pracach Z. Woźniak (1970, s. 165–166, 176; 1995, s. 132–133). Za wyraz tych powiązań uznawano też różne formy miejscowej ceramiki, rozwijające się pod wpływem inspiracji kultury lateńskiej (J. Marciniak 1957, s. 105; Z. Woźniak 1995, s. 134).

Materiały z Błonia dały bardzo dobry przegląd form, które mogły docierać nad środkową Wisłę i dalej na północ. Z analizy dokonanej przez Z. Woźniaka wynika, że były to paciorki szklane, żelazne bransolety, fibule A.65 i odmiany H, ceramika lateńska toczona na kole i jej niektóre naśladownictwa. Z uwagi na położenie cmentarzyska w Błoniu w pobliżu grupy tynieckiej powiązania te są w pełni zrozumiałe i mogą służyć za wskazówkę co do upodobań miejscowej ludności w przyjmowaniu lateńskich wzorców.

Niektóre z tych zabytków odnajdujemy na mazowieckich i podlaskich cmentarzyskach kultury przeworskiej. Zestaw ozdób szklanych, rzadkich w tym okresie na terenach nieceltyckich w Polsce (Z. Woźniak 1992, s. 16, ryc. 1), uzupełniają paciorki z Oblina (gr. 1 – materiały niepublikowane) i Kamieńczyka (T. Dąbrowska 1997, s. 86, tabl. 47:7, 54:5), oraz fragmenty bransolet z Biskupic, woj. mazowieckie (Ryc. 4a; zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie) i być może także z Warszawy–Dotrzymy (Ryc. 4b; zbiory PMA, IV/203:8).

Wśród wytworów metalowych przypomnieć trzeba brązową ostrogę z bogato profilowanym kabłąkiem (Ryc. 5) z grobu 2 w Kacicach, woj. mazowieckie (K. Musianowicz 1950, s. 32–33, tabl. VIII,5) znajdującą bardzo dokładne analogie z I w. przed Chr. z oppidum w Starym Hradisku na Morawach (J. Meduna 1991, s. 546, ryc.). Z pobliskiego cmentarzyska w Stupsku pochodzi też żelazne szydło z główką bogato zdobioną ornamentem wiciowym (A. Niewęgłowski, J. Okulicz 1964, s. 275–276, ryc. 3f). Celowo pomijam w tych rozważaniach większość wczesnych form broni, ponieważ najwięcej podobnych znalezisk pochodzi z pogranicza śląsko-wielkopolskiego i z Polski Środkowej i stamtąd mogły one przenikać na wschód, wraz ze zwyczajem wyposażania grobów wojowników w broń. Nie sposób jednak nie przypomnieć umbra z Dobrzankowa (J. Okulicz 1971, ryc. 44h) znajdującego jedyne dokładne analogie w kręgu wschodnioceltyckim i trako-dackim (R. Bockius 1996, s. 150–154, ryc. 5). Są to tereny bliskie obszarom północno- i wschodnioadriatyckim, z których pochodzą też jedyne analogie dla hełmu z Siemichowa, woj. łódzkie, z początku fazy A₃ (M. Jażdżewska 1986; 1994; M. Schaff 1988, s. 304–307, ryc. 24), znalezione w pobliżu ówczesnej zachodniej granicy osadnictwa przeworskiego.

Jednak niewątpliwie najbardziej rzucającą się w oczy grupą zabytków są liczne fibule miseczkowate i nauheimskie. Zapinek tych brak na pozostałych obszarach kultury przeworskiej, ale spotyka się je często na stanowiskach oksywskich nad dolną Wisłą (T. Dąbrowska 1996, s. 131, ryc. 2). Na 9 cmentarzyskach wschodniopreworskich znaleziono aż 23 fibule miseczkowate i nauheimskie (z Oblina pochodzi aż 5 egzemplarzy). Nowe

Ryc. 4. Fragmenty celtyckich bransolet szklanych.

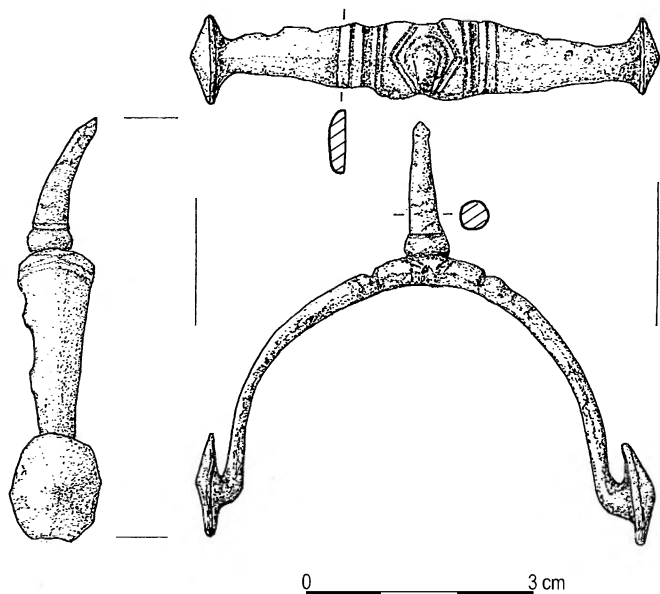
Biskupice, pow. Pruszków (a), Warszawa–Dotrzymy (b)

znaleziska z Pikul i z Oblina zdają się potwierdzać wschodnią, nadwiślańską drogę ich napływu. Fibule te sięgając dalej na północ na obszary kultury oksywskiej dobrze wyznaczają dalekosieźny „bursztynowy” szlak w jego wschodnim odgałęzieniu. W odróżnieniu od bardzo popularnych u Celtów zachodnich brązowych, fibul typu nauheimskiego, okazy żelazne, a więc takie jakie występują w kulturze przeworskiej i oksywskiej, są charakterystyczne dla Czech, a zwłaszcza dla Moraw (K. Striwe 1996, s. 149–150).

Można się też zastanawiać (Z. Woźniak 1995, s. 133), czy nie tą drogą przybyły na Mazowsze żelazne bransolety, częste na cmentarzyskach w Karczewcu i w Kamieńczuku (T. Dąbrowska 1973b, s. 508; 1997, s. 84), a szczególnie liczne w Błoniu, co czyni te trzy obiekty wyjątkowymi w stosunku do innych cmentarzysk kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego (J. Andrzejowski 1994, s. 318). Bransoleta z grobu 212 z Kamieńczyka ma rzeczywiście najbliższe analogie w materiałach wschodnioceltyckich (J. Todorović 1972, tabl. 5:2). Tu jednak chciałabym dodać, że bransolety występują również na cmentarzyskach kultury oksywskiej na Ziemi Chełmińskiej, zwłaszcza, choć nie wyłącznie, w zespołach z fazy A₃ (Ks. W. Łęga 1938, tabl. 10:1; M. Pietrzak 1987, tabl. 66:79a; groby 66, 260, 306 i 320 z Podwieska – materiały niepublikowane). Mógł więc ten rodzaj ozdób rozpowszechnić się na Mazowszu także i dzięki wpływom północnym, wyraźnie tu widocznym w młodszym okresie przedrzymskim (A. Niewęgłowski 1972, s. 116–122; 1981, s. 23–50; T. Dąbrowska 1988a, s. 216).

Sporadycznie spotyka się też nad środkową Wisłą fragmenty ceramiki toczonej: siwej na cmentarzysku w Dzierżążni, woj. mazowieckie (Inf. Arch. (1968) 1969,

³ Por. K. Czarnecka, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. mazowieckie (w tym tomie „Wiadomości Archeologiczne”, s. 69–80).

Ryc. 5. Ostroga brązowa. Kacice, pow. Pułtusk, gr. 2

s. 165) i malowanej na osadzie w Warszawie-Annapolu (A. Niewęglowski 1972, s. 271). Częstsze są jednak naśladownictwa ceramiki celtyckiej. Oczywiście nie będę tu mówić o ogólnie znanym wpływie lateńskich form na ceramikę przeworską, zwłaszcza dobrze czytelnym na przełomie faz A_2/A_3 , ale przypomnę ściśle naśladownictwa w zakresie kształtu i zdobnictwa. Z Kamieńczyka (T. Dąbrowska 1997, tabl. CXXXIX, 16, 17) pochodzą dwa ręcznie lepiące pucharki, całkowicie obce kulturze przeworskiej, które znajdują dokładne odpowiedniki w naczyniach toczonych z Dalewic, woj. małopolskie (Z. Woźniak 1970, s. 116, tabl. 32:1), a z Zabrudni i Suchodołu, woj. mazowieckie – ręcznie lepiące naczynia z ornamentem wykonanym grzebieniem (T. Dąbrowska 1988a, s. 130 – materiały niepublikowane, zbiory PMA).

Zabytki proveniencji celtyckiej pochodzą z obu faz, ale już sama liczba fibul miseczkowatych i nauheimskich wskazuje na dominację znalezisk z końca fazy środkowej. Zaobserwowane w tych lub bardzo bliskich czasach wyludnienie zachodnich połaci kultury przewor-

skiej mogło wpłynąć na zaktywizowanie się wschodniego, nadwiślańskiego szlaku co nie znaczy oczywiście, aby brak było tych związków w okresie wcześniejszym. Datują się one od początków kultury przeworskiej, a też i inne połączenia południowo-wschodnie są zauważalne w okresie bezpośrednio poprzedzającym jej powstanie.

Tak więc specyficznymi cechami kultury przeworskiej na wschodzie w młodszym okresie przedrzymskim byłby jej nieco późniejszy początek (co wyklucza możliwość kształtowania się nowej kultury na tych terenach), silne związki z terenami północno-zachodnimi, z kulturą jastorfską i oksywską, i wreszcie bezpośrednio powiązania z południem poprzez grupę tyniecką, nasilające się niewątpliwie od młodszego odcinka fazy A_2 . Obecność elementów jastorfskich potwierdza ekspansję tej kultury z jej macierzystych terenów w północnych Niemczech i na Półwyspie Jutlandzkim do dalekiej Mołdawii i Besarabii i wskazuje na duże prawdopodobieństwo wędrówki Bastarnów i Skirów poprzez tereny położone na północ od Karpat (Z. Woźniak 1988, s. 241–242; T. Dąbrowska 1988a, s. 226–228; M. Babeş 1993, s. 149–178; inaczej por. ostatnio R. Bockius 1990, s. 106–107, ryc. 2–4).

Po stabilizacji osiągniętej w fazie A_2 Mazowsze i Podlasie przeżywa czasy rozkwitu. Temu rozwojowi sprzyjało przerwanie w młodszym odcinku fazy A_2 połączeń zachodnich, spowodowane wyludnieniem zachodnich połaci kultury przeworskiej i upadkiem czeskich i morawskich oppidów. Nabral wówczas znaczenia szlak wschodni, stanowiący dogodne połączenie z Północą (T. Dąbrowska 1996, s. 134–138). Na znaczną rolę tego wschodniego odgałęzienia szlaku bursztynowego wskazują liczne importy i naśladownictwa lateńskie ze wschodnich terenów kultury przeworskiej i z kultury oksywskiej.

Prof. dr hab. Teresa Dąbrowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa

BIBLIOGRAFIA

Andrzejowska, M.

1995 Ponowne spojrzenie na kwestię periodyzacji cmentarzysk kloszowych z Mazowsza i Podlasia, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, s. 127–140.

Andrzejowska, M., Andrzejowski, J.

1997 Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 6 w Starych Koczargach, gmina Babice Stare, województwo warszawskie, WA LIII/2, 1993–1994, s. 85–101.

Andrzejowski, J.

1994 Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet, *Kultura przeworska I*, Lublin, s. 317–342.

1995 Ciekawe materiały z okresu rzymskiego znalezione w Czuprynowie w woj. białostockim, [w:] *Nunc de Svebis dicendum est...* *Studia archaeologica et historica* Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata, Warszawa, s. 35–46.

- Babeş, M.
1988 Die Frühgermanen im östlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten v.u.Z. Archäologische und historische Belege, [w:] Frühe Völker in Mitteleuropa, Berlin, s. 129–156.
1993 Die Poienesti-Lukaševka-Kultur, Bonn.
- Balke, B.
1991 Kultura przeworska w międzyrzeczu Wisły, Pilicy i Iłżanki, Warszawa.
- Becker, C. J.
1961 Førrromersk jernalder i Syd- og Midtjylland, København.
- Bernat, W.
1955 Cmentarzysko ciepłopalne z okresu rzymskiego we wsi Drozdowo, powiat Płońsk, WA XXII, s. 212–213.
- Bienia, M., Żółkowski, S.
1994 Badania ratownicze na stanowisku z młodszego okresu przedrzymskiego w Dobryniu Małym, stan. VII, gm. Zalesie, woj. białsko-podlaskie, [w:] Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowowschodniej w 1993 roku, Biała Podlaska, s. 70–80.
- Bockius, R.
1990 Eine „Pommersche Fibel” aus Ungarn?, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 20, s. 101–112.
1996 Zu einigen Schildbeschlägen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit aus Fundkomplexen der Przeworsk-Kultur, [w:] Kontakte längs der Bernsteinstraße, Kraków, s. 143–156.
- Bujna, J.
1982 Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken, PA LXXXVII, s. 312–431.
- Czopek, S.
1991 Grupa czernczyńska – prezentacja i analiza źródeł, „Prace i Materiały Zamojskie” III, s. 45–143.
1992 Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej, Rzeszów.
- Dąbrowska, T.
1970 Z problematyki późnego okresu lateńskiego na terenie Polski Wschodniej, WA XXXV, s. 275–285.
1972 Nowe materiały z cmentarzyska w Starej Wsi, pow. Węgrów, WA XXXVII, s. 484–503.
1973a Uwagi o początku okresu rzymskiego na Mazowszu Wschodnim, WA XXXVIII, s. 257–268.
1973b Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich, MSiW II, s. 127–254.
1977 Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza, WA XLII, s. 117–136.
1978 Cmentarzysko kultury przeworskiej i wielbarskiej na stanowisku „Kozarówka” w Drohiczyń, woj. białostockie, WA XLIII, s. 62–81.
1988a Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania, Warszawa.
1988b Bemerkungen zur Entstehung der Przeworsk-Kultur, PZ 63, s. 53–80.
1994 Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim, Kultura przeworska I, Lublin, s. 71–88.
1996 Frühe Stufen der Przeworsk-Kultur. Bemerkungen zu den Kontakten mit Südeuropa, [w:] Kontakte längs der Bernsteinstraße, Kraków, s. 127–142.
1997 Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
- Dąbrowska, T., Liana, T.
1963 Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Werbkowicach – Kotorowie, pow. Hrubieszów, WA XXIX, s. 44–60.
- Dąbrowski, K.
1970 Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagórzynie, pow. Kalisz, SprArch. XXII, s. 331–397.
- Domański, G.
1975 Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III–I wieku p.n.e., Wrocław.
- Engel, C.
1935 Vorgesichte der altpreußischen Stämme, Königsberg.
- Garbacz, K.
1991 Nowo odkryte cmentarzysko(?) kultury przeworskiej w Pikulach, gm. Janów Lubelski, woj. Tarnobrzeg. SprArch. XLIII, s. 199–226.
1994 Nowe materiały do poznania kultury przeworskiej – Pikule, st. 2, gm. Janów Lubelski, woj. Tarnobrzeg, Kultura przeworska I, Lublin, s. 147–157.
- Godłowski, K.
1978 Zur Besiedlungsveränderungen in Schlesien und den Nachbarräumen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit, [w:] Beiträge zum Randbereich der Latènekultur, Prace Archeologiczne 26, Kraków, s. 107–133.
1985 Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Wrocław.
- Gurba, J.
1954 Cmentarzysko lateńsko-rzymskie w Masowie, pow. Garwolin, badane w 1953 r., WA XX, s. 303.
1958 Grób wojownika z późnego okresu lateńskiego z Masowa w pow. garwolińskim, PArch. X, s. 326–330.
- Hachmann, R.
1961 Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien, BerRGK 41, s. 1–276.
- Jakimowiczowa, Z.
1930 Miecz celtycki z Żerania w pow. warszawskim, [w:] Księga Pamiątkowa ku czci prof. W. Demetrykiewicza, Poznań, s. 291–300.
- Jażdżewska, M.
1986 Ein römischer Legionärshelm aus Polen, „Germania” 64, s. 61–73.
1994 Nowe spojrzenie na hełm z Siemiechowa, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” I, s. 63–74.
- Jensen, C. K.
1996 Chronologische Probleme und ihre Bedeutung für das Verständnis der vorrömischen Eisenzeit in Süd-/Mittelljütland, PZ 71, s. 194–216.
- Kasparova, K. V.
1981 Rol’ jugo-zapadnych svjazej v processe formirovanija zarubineckoj kul’tury, SovArch 1981/2, s. 57–79.
1992 O chronologii i svjaczach zarubineckoj kul’tury, [w:] Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów, s. 289–302.
- Kokowski, A.
1989 Miejsce praktyk żałobnych ze schyłku starożytności. Strefa sepulkralna z późnego podokresu lateńskiego, [w:] Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13, Poznań, s. 65–124.
1989 Wielokulturowe stanowisko 2 w Drażgowie, gm. Ułęż, woj. lubelskie, [w:] Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1989 roku, Lublin, s. 29–32.
1991 Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Lublin.

- Kostrzewski, J.
1919a Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit, Leipzig.
1919b Kultura lateńska (Le Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego, PArch. I, s. 2–27.
- Liana, T., Piętka-Dąbrowska, T.
1962 Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werkkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów, WA XXVIII, s. 142–173.
- ks. Łęga, Wł.
1938 Cmentarzysko lateńsko-rzymskie z Chełmna, Toruń.
- Łoski, J.
1876 Brzegi Buga, groby popielnicowe w Kostomłotach, WA III, s. 63–78.
- Marciniak, J.
1957 Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy, MS II, s. 7–174.
- Martens, J.
1996 Die vorrömische Eisenzeit in Südsandinavien. Probleme und Perspektiven, „Præhistorische Zeitschrift” 71/2, s. 217–243.
- Mazurek, W.
1992 Niepublikowane materiały związane z kulturą pomorską z województwa chełmskiego, [w:] Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów, s. 241–264.
1995a Kultura pomorska a tzw. kultura grobów kloszowych na Lubelszczyźnie, [w:] Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?, Warszawa, s. 159–169.
1995b Materiały grupy czernieżyńskiej w województwie chełmskim, [w:] Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?, Warszawa, s. 229–264.
1996a Badania sondażowe na osadzie z okresu przedrzymskiego w Leszczanach, stan. 3, gm. Żmudź, [w:] Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992–1993 roku, VII, Chełm, s. 9–16.
1996b Wyniki badań ratowniczych na stanowisku z okresu przedrzymskiego w Wytuczynie, stan. 5, gm. Urszulín, [w:] Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992–1993 roku, VII, s. 17–34.
- Mazurek, T., Mazurek, W.
1996 Wyniki badań osady z okresu przedrzymskiego w Wytuczynie, stan. 5, gm. Urszulín, woj. chełmskie, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” I, s. 75–81.
- Meduna, J.
1991 The Oppidum of Staré Hradiško, [w:] The Celts, Milano, s. 546–547.
- Musianowicz, K.
1950 Halsztacko-lateńskie cmentarzysko w Kacicach, pow. Pułtusk, WA XVII, s. 25–46.
- Mycielska, R., Woźniak, Z.
1988 Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu, MatArch. XXIV, s. 5–326.
- Niewęglowski, A.
1972 Mazowsze na przełomie er, Wrocław.
1981 Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p.n.e. – II wiek n.e.), Wrocław.
- Niewęglowski, A., Okulicz, J.
1964 Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Stupsk-Kolonia, pow. Mława, WA XXX, s. 269–280.
- Okulicz, J.
1971 Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przasnysz, MSiW I, s. 27–170.
- Okuliczowa, Ł.
1965 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tuchlinie, pow. Wyszków, WA XXX, 1964, s. 372–387.
- Pescheck, Ch.
1939 Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien, Leipzig.
- Pietrzak, M.
1987 Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich, Gdańsk.
- Przyborowski, W.
1873 Kilka wycieczek archeologicznych po prawym brzegu Wisły, WA I, s. 39–96.
- Radig, W.
1942 Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wies, Kr. Sokołów, „Die Burg” 3, s. 179–224.
- Rosen-Przeworska, J.
1948 Zabytki celtyckie na ziemiach polskich, „Światowit” XIX, s. 179–318.
- Schaff, U.
1988 Keltische Helme, [w:] Antike Helme, Mainz, s. 293–317.
- Shchukin, M. B.
1989 Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe, B.A.R. Int. Series 542(II), Oxford.
- Ščukin, M. B.
1994 Na rubeże er, Sankt-Peterburg.
- Striwe, K.
1996 Studien zur Nauheimer Fibeln und ähnlichen Formen der Spätlatènezeit, Internationale Archäologie 29, Espelkamp.
- Szmit, Z.
1921 Groby z okresu lateńskiego i rzymskiego na cm. Kozarówka w Drohiczyń nad Bugiem, WA VI, s. 61–79.
1923 Cmentarz lateńsko-rzymski Kozarówka w Drohiczyń nad Bugiem, WA VIII, s. 152–175.
- Śmiszko, M.
1932 Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce, Lwów.
- Todorović, J.
1972 Praistorijska Karaburma I – nekropola mladeg grozdno doba, Dissertationes et Monographiae 13, Beograd.
- Tomaszewska, I.
1997 Uwagi na temat celtyckiej pochwy miecza z Warszawy-Żerania, APolski XLII, s. 141–154.
- Völling, Th.
1994 Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit, BerRGK 75, s. 147–282.
- Wołgiewicz, R.
1979 Kultura pomorska a kultura oksywska, [w:] Problemy kultury pomorskiej, Koszalin, s. 33–69.
- Woźniak, Z.
1970 Osadnictwo celtyckie w Polsce, Wrocław.
1988 Kulturelle und ethnische Veränderungen während der 2. Hälfte des 1. Jahrtausends v.u.Z. im Südpolnischen Raum, [w:] Frühe Völker in Mitteleuropa, Berlin, s. 235–245.
1992 Zur Chronologie der keltischen Siedlungsmaterialien aus Schlesien und Klempolen, [w:] Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter, Kraków, s. 9–17.
1994 Wczesna faza kultury przeworskiej na Wyżynie Sandomierskiej, Kultura przeworska I, Lublin, s. 127–145.
1995 Kultura pomorska a kultura lateńska, [w:] Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?, Warszawa, s. 201–212.

A stable settlement of the Przeworsk Culture in eastern Poland took place, probably, later than in the western Poland. Long lasting cemeteries were founded in the East not until the end of phase A₁ or at the beginning of the phase A₂. The Przeworsk Culture existed on the territories partly occupied by people of the Cloche Grave Culture, however an exact date of an end of that culture is still uncertain. At the eastern Mazovia and Podlasie sites of that culture were located at the same area as the late Pre-Roman Przeworsk Culture sites. Graves from the cemeteries in Warszawa-Żerań and at Stare Koczargi may indicate that the Cloche Grave Culture cemeteries, in their latest phase, could be sporadically used by the Przeworsk Culture people for their burials according to the new rite with weapons and personal ornaments. The situation in the Lublin Upland occupied by the Przeworsk Culture to a small extent only and without previous distinct concentration of the Pomeranian Culture is rather unclear.

The delay in stable set of the Przeworsk Culture in the eastern Poland was probably due to the presence of a third element – the Jastorf Culture. The most numerous sites, which produced pottery of Jastorf type, are located in the wide belt along the Bug river (Fig. 2). They may be linked with a migration of the Bastarni towards the Black Sea and origin of the Poienestî-Lukaševka Culture. Other specimens typical for the Jastorf Culture, like clay spoons (Dobryń Mały) and firedogs (*Feuerböcke*) (Leszczany?, Wytoczno, Tomasz, Hački), were recently found in the eastern Poland. Finds of that kind are numerous between Wieprz and Bug (Fig. 2). Some of them could be generally dated, based on the finds from closed assemblages with fragments of the Przeworsk Culture vessels, to the phases A₁–A₂. It is however not possible to distinguish if they were contemporary or earlier comparing with the dense Przeworsk Culture settlement in Mazovia and Podlasie in the phase A₂.

Graves of the Zarubintsy Culture are known from the region of Polesie Lubelskie. They should however be dated to the phase A₃ or even early Roman Period. In my opinion the Przeworsk Culture and the Zarubintsy Culture formed two separated groups without much mutual contacts, and with southern influences coming from quite different regions.

Recent results of investigation on the large cemeteries in Mazovia and Podlasie (Kamieńczyk, Oblin, Arbasy) confirmed a little later beginning of the Przeworsk Culture in this region, comparing with the western Poland. A cemetery in Warszawa-Wilanów founded in the phase A₁ is an exception, other cemeteries begun in the phase A₂, that is in the horizon of brooches type K and later forms of types A and B, and lasted usually to the end of the early Roman Period.

Correlation and distribution of the iron brooches type H and K and bronze brooches type G suggest that the beginning of the phase A₂ in the Przeworsk culture is indicated by the brooches type K. They occurred till the end of that phase, or even little longer. Brooches of type H could be found in the Przeworsk Culture not before the late phase A₂, so later then in the territories of the Jastorf Culture. Brooches type H could be adopted from the Jastorf culture, at the time when the Gubin group ceased to exist and the western reaches of the Przeworsk Culture had been abandoned. From Mazovia and Podlasie only scarce finds of very early types of brooches and weaponry are known, coming from graves of undetermined culture, e.g. a sword from Warszawa-Żerań or a brooch from Stare Koczargi or loose finds like an enormously long lance point from Tuchlin (Fig. 1) and a brooch from Warszawa-Dotrzyna (Fig. 3b). All these specimens are made in the style of the phase La Tene C₁. These graves could be connected with the earliest settlement of the Przeworsk Culture. Another brooch of an early type was found in a grave, of undetermined culture, from Wólka Zamkowa (Fig. 3c). Similar brooches are known from the graves dated to phase LT B/C₁ and the beginning of the phase LT C from the Celtic cemeteries in the Carpathian Basin. A brooch of such type was recently found in Koczów (Fig. 3d).

Other Celtic imports such as glass beads, iron bracelets, brooches type Almgren 65, wheel-made pottery and some imitations, glass bracelets (Fig. 4), spurs (Fig. 5) were found in Mazovia and Podlasie. Most interesting group form iron brooches type J and Nauheim brooches – 23 specimens of that kind were found on 9 cemeteries. Such brooches are lacking on the rest of the Przeworsk Culture territory, while they are quite common in the Oksywie Culture sites on the lower Vistula; such distribution may be linked with the depopulation of the western zone of the Przeworsk Culture. Nauheim brooches made of iron are typical for Bohemian Basin and, especially, Moravia. Their finds from areas north of the Carpathian Mts. evidenced the role of the Vistula river as a route in the contacts with the Celtic world.

Concluding it seems that the distinct features of the eastern part of the Przeworsk Culture in the late Pre-Roman Period was the fact of its later beginning, strong connections with the Jastorf and the Oksywie Cultures and direct links with the South *via* Tyniec group, more intensive from the end of the phase A₂. Presence of the Jastorf elements in Eastern Poland confirms an expansion from their homeland in Northern Germany and in Jutland Peninsula towards Moldavia and Bessarabia, and strengthens the possibility of the migration of the tribes of Bastarni and Skiri through territories north of the Carpathians.

thum. K. Czarnecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich	– Prahistoria ziem polskich, tom I: Paleolit i mezolit (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: Neolit (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom IV: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: Późny okres lateński i okres rzymski (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PSAS	– „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland”, Salisbury
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SovArch	– „Sovetskaja Archeologia” (Советская археология), Moskva
KSIA	– Kratkie soobščeniija Instituta archeologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
MIA	– Materialy i issledovanija po archeologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

